

Радован ФЕМИЋ⁵¹

НАЧЕРТАНИЈЕ ИЛИЈЕ ГАРАШАНИНА КАО ПРЕДМЕТ РАЗЛИЧИТИХ ИСТОРИОГРАФ- СКИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Сажетак: У раду се размартају различити историографски приступи тумачењу националног и државног списка из пера Илије Гарашанина. Указује се на супротна гледишта везана за два кључна аспекта *Начертанија*: питање ауторства и карактера овог списка.

Кључне речи: уставобранитељи, Илија Гарашанин, *Начертаније*, ауторство, карактер програма.

Деветнаести век означава доба борбе за национално уједињење на европском тлу. Формулишу се различити програмски концепти који нуде оквир за окупљање заједница по етничком принципу⁵². Међутим, један од најзначајнијих програма ове врсте настао је на тлу кнежевине Србије, из пера Илије Милутиновог Гарашанина⁵³. Карактеришући овај про-

⁵¹ radovanfemic99@gmail.com

⁵² У историографији су познати пројекти као што су: megalі idea у Грчкој, пројекат Велике Бугарске, или Призренска лига 1878. код Албанаца. У исто време кад и *Начертаније*, Чезаре Балбо на тлу Француске пише програм о уједињењу Италије, са водећом улогом папе.

⁵³ Илија М. Гарашанин (1812–1874). Основну школу учио у Земуну и Банату. Ангажман у државној служби отпочео 1834. године у својству цариника. Октобра 1837. именован за члана „Совјета“ Кнежевине Србије. Државне дужности обављао за време обе династије, док је за владе уставобранитеља обављао најзначајније државне функције. Почетком 1839. нашао се на челу Војног одељења Министарства унутрашњих дела. Од октобра 1842. обавља функцију помоћника министра унутрашњих дела, а у периоду 1843–1852. обавља функцију министра унутрашњих дела. На челу српске владе и мини-

грам, један од његових најбољих познавалаца и тумача у српској историографији наводи: „Оно што је Мирослављево јеванђеље у култури, то је Грашаниново Начертаније у политици Срба. Јеванђеље, старије 623 године од Начертанија, сачували су свом роду родољубиви хиландарски монаси и Обреновићи. Начертаније нису умели да спасу Крађорђевићи и српска поколења 20. столећа.“⁵⁴

За шеснаест година управе уставобранитељског режима творац *Начертанија* био је, несумњиво, државник са највише политичког дара и талента. У смутном периоду, честих династичких смена и трвења, само државник од посебног формата, какав је био Гарашанин, могао је да формулише програмски манифест за малу балканску кнежевину. Иначе, још крајем 18. и почетком 19. века јављају се планови о прерасподели територија Османског Царства у Европи, и у вези с тим позиције Срба и Србије у том процесу деобе. У то време „скоро у свим деловима српског народа, како у Београдском пашалуку, тако и у Црној Гори, Херцеговини, Приморју, међу Србима у Хабзбуршкој монархији, јављају се планови о стварању „Славено- српског царства“ или „Славено- српске државе“, уз помоћ и под покровитељством Русије. О овоме, поред осталог, сведочи и мисија архимандрита манастира Пиве, Арсенија Гаговића, у Русији 1803. године, који је царском тајном саветнику грофу Дмитрију Татишчеву (1767–1845) пренео молбу „ свију знаменитих људи Херцеговине и Србије “ да их руски цар узме под своју заштиту.“⁵⁵ И после *Начертанија*, у жеку револуционарне 1848. појавио се још један веома сличан пројекат. Реч је о Српским сједињеним државама, или пројекту Српског вицецарљевства, чији је аутор Константин Николајевић, српски капућехаја у Цариграду. Иако није био аутор овог програма, Илија Гарашанин је свакако био покровитељ пројекта, и пружао му сваку подршку. Овај пројекат се није реализовао, јер је по оцени историчара био нереалан⁵⁶.

старства спољних послова налазио се у периоду 1852–53. и 1861–1867.

⁵⁴ Радош Љушић, *Књига о Начертанију: национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Белетра, Београд, 2004, стр. 13.

⁵⁵ Славенко Терзић, *Русија и српско питање 1804–1815*, Православна реч, Нови Сад, 2012, стр. 21.

⁵⁶ Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, СКЗ, стр. 142.

Владавина кнеза Милоша Обреновића показивала је многе слабости. Зато је и јачало незадовољство. Да би донекле умирио опозициону оштрицу, морао је правити различите маневре. То је чинио правним актима, што је само продубљивало јаз неповерења између њега с једне, и опонената његове власти, с друге стране⁵⁷. Убрзо је у Цариграду дошло до преговора који су резултирали доношењем другог Устава у Србији, децембра 1838. године. У питању је тзв. „турски“ устав⁵⁸. Овим Уставом ограничавана је владавина кнеза Милоша, кроз установљење „Совјета“ за књажевину Србију. Друга, значајнија последица овог правног акта тицала се државно-правног положаја Кнежевине. Чињеница да је Порта могла разрешавати чланове „Совјета“ представљала је корак уназад за Србију у погледу државне еманципације од Османског царства. Политичке елите Кнежевине, сукобљене и подељене у фракције, занемаривале су државне и националне интересе, и у први план стављали групне, династичке, или властите интересе. Творац *Начертанија* је у том погледу изузетак. Он није био искључиви присталица било које владарске куће, већ је у први план бринуо о државном континуитету Кнежевине.

Промена на престолу коју су извели конституционалисти⁵⁹, на челу с Томом Вучићем–Перишићем и Аврамом Петронијевићем, означили су ново доба у животу Кнежевине. *Начертаније*, као програмски акт, настало је и низом конкретних мера и спровођено у дело само за време уставобранитеља⁶⁰. Историографија је дала приближно сличне оцене о добу њихове владавине. „Један део уставобранитеља показивао је истинске жеље да се Србија правно среди и културно унапреди. Потребу осећања законитости у земљи где су до јуче владали Турци са својим познатим схватањима у питањима што-

⁵⁷ Да би подстакао било какав вид подршке у народу октроисао је Кнежевини „Сретењски устав“ 1835. године. Текст тог устава морао је бити повучен због једногласних захтева великих сила, у првом реду Русије и Османског царства. Ни Аустрија није благонаклоно гледала на доношење овог устава. Речју, у првом реду у питању је био маневар за унутрашњу политичку употребу.

⁵⁸ Овај епитет понео је због тога што је комисија за његову израду радила под окриљем Порте, у Цариграду.

⁵⁹ Конституционалисти – синоним за уставобранитеље.

⁶⁰ Власт уставобранитеља у Кнежевини трајала је шеснаест година.

вања закона, и где је кнез Милош можда највише грешио стављајући своју вољу изнад закона, тражио је и наглашавао сав свет у Србији. Уставобранитељи су то дали.⁶¹ Сличне закључке експонирају и други истраживачи. „Истина, за време владавине уставобранитеља изграђене су прве државне установе, 1838. основан лицеј, утростручен број школа, док је већ 1844. донесен први Грађански законик. Аутономија државе је 1856. добила међународно признање и гаранције, обичан народ живео је знатно боље и богатије него пре. Међутим, и поред наведеног, време уставобранитеља било је испуњено напетостима. Држава није имала владу довољно јаку и угледну да се даље одржи и доврши народно ослобођење и уједињење ком су тежиле генерације становника Србије.“⁶²

О просветно-културном процвату Србије у периоду конституционалиста класик српске историографије наводи: „Мислило се и на науку. Још у јесен 1841. основано је било скромно Друштво српске словесности уместо Академије, коју је предлагао Јован Ст. Поповић, са циљем да ради на образовању и усавршавању српског језика. Уз Министарство просвете основан је 1844. Народни музеј, а 1849. Школска комисија као претходница Просветног савета. Још 1842. помишљало се на отварање Народне библиотеке, које је изведено 1853.“⁶³ Сумирајући оцене релевантне историографије о добу конституционалиста, вредним пажње чини се и следећи закључак: „За историју је то веома кратак период, али то је период који је, без преувеличавања, променио Србију. Чак и споља – она је, упркос забаченим деловима, од глуве турске провинције почела да задобија облик који више одговара Европи.“⁶⁴ Иначе, текст *Начерџанија* представља један краћи документ, који од времена свог настанка до наших дана јесте предмет различитих историографских интерпретација⁶⁵. Програм се састоји

⁶¹ Владимир Ћоровић, *Историја српског народа*, књ. IV, Светигора–Октоих, Цетиње–Погорица, 2009, стр. 36.

⁶² Чедомир Антић, *Српска историја*, Вукотић медиа, Београд, 2013, стр. 152.

⁶³ Владимир Ћоровић, Нав. дело, стр. 38.

⁶⁴ Константин В. Никифоров, *Начерџаније Илије Гарашанина и спољашња политика Србије 1842–53*, Београд, Службени гласник, 2016, стр. 23.

⁶⁵ *Начерџаније* обухвата 15 страница текста, и садржи неколико поглавља. Према Р. Љушићу, оригинал *Начерџанија* није сачу-

од следећих целина: *Увод, Политика Србије, Пријемчанија о раздељењу царства, О средствима, којима би се цијел србска постојина мојла, Уводна средства, Најпре да означимо наша одношења према Бујарске, О политички Србије у својој историји Босне, Ерцеговине, Црне Горе и Сјеверне Албаније*⁶⁶.

Текст Гарашаниновог програмског манифеста први пут објављен је 1906. године, у часопису *Дело*, а потом 1939. у издању Српске краљевске академије. Узимајући у обзир значај овог списка, јасно је да су се у историографији појавиле неколике дилеме, пре свега у погледу аутентичности текста, али и карактера документа. Један од најугледнијих српских историчара и интелектуалаца, Слободан Јовановић дао је своје запажање о *Начертанију*. Он се у свом раду под називом *Свољашња политика Илије Гарашанина* о националној доктрини овог државника одређује држећи да су представници пољске емиграције Гарашанину наметнули југословенску идеју⁶⁷. С друге стране, историчар Душан Т. Батаковић, у предговору за монографију Константина Владимировича Никифорова о *Начертанију* наглашава да су поједини угледни хрватски историчари, попут Ферда Шишића и Виктора Новака у овом програмском акту видели идејну подлогу за српско, а одмах затим и југословенско уједињење⁶⁸. Карактеришући *Начертаније*, Фердо Шишић наводи да се „политичком зрелости одликује овај југословенски програм најстаријега српског министра – државника“⁶⁹.

Појам *Велика Србија*, настао у политичким кабинетима Аустроугарске монархије после Берлинског конгреса, и ширен у јавности путем бечке штампе, имао је изразито негативно значење, означавајући наводно агресивни српски национали-

ван, већ је доступан у форми два преписа, који се чувају у Народној библиотеци Србије. Препис овог документа налази се и у *Књизи о Начертанију*, чији је аутор Р. Љушић.

⁶⁶ Препис текста *Начертанија* наведен према: Радош Љушић, *Књига о Начертанију: национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Прилози, Белград, Београд, 2004. стр. 187.

⁶⁷ Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, стр. 27.

⁶⁸ Душан Т. Батаковић, *О Начертанију Илије Гарашанина: значења, тумачења, злоупотребе*, у: Константин Владимирович Никифоров, *Начертаније Илије Гарашанина и свољашња политика Србије 1842–1853*, Службени гласник, Београд, 2016, стр 9–23.

⁶⁹ Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, стр. 24.

зам усмерен према Босни и Херцеговини, која је 1878. дошла под аустроугарску окупацију. Свака национална и територијална аспирација Србије, која је ишла преко граница независне Кнежевине Србије одређених на Берлинском конгресу – с изузетком могућности нејасно одређеног ширења ка југу уз дозволу Двојне монархије по Тајној конвенцији из 1881 – сматран је у Бечу кажњивом агресивном политиком и наводном опасношћу по регионалну стабилност. Тај негативни садржај појма *Велика Србија*, примењен накнадно на време настанка *Начерџанија* Илије Гарашанина, добио је дијаболичке размере у штампи Централних сила најпре у доба Великог рата, да би у међуратном раздобљу, преко аустро-марксизма, ушао у званични дискурс Комунистичке интернационале (Коминтерне) са седиштем у Москви. Појам *Велика Србија* постаје тако страшило којим су, кроз повремено и заједничку акцију комуниста и усташа, плашени народи и мањине у Краљевини Југославији, док се у Другом светском рату, усташки геноцид Павелићевог режима покушава да прикаже као одговор на „великосрпски“ терор у међуратном раздобљу, а код Титових комуниста оправда борбом против „великосрпске хегемоније“ под вођством српске буржоазије⁷⁰.

Истовремено, историчар Никола Б. Поповић тврди да је синтагма *Велика Србија* „исфабрикована ван српске нације и државе“⁷¹. Према Д. Батаковићу, први историчар који се на негативан начин изразио о *Начерџанију* био је Јарослав Шидак, који за време трајања Независне државе Хрватске карактерише овај текст као „великосрпски програм“⁷². Тезе Јарослава Шидака биће даље подржане и разрађене у делима Петра Шимунића⁷³, Мирка Валентића, Ива Банца, Чарлса Јелавића, Никше Станчића и других представника хрватске, а затим и англосаксонске историографије, где се посебно истиче Дејвид Макензи⁷⁴. Наравно, у периоду социјалистичке Југославије *Начерџаније* је обележавано као великосрпски доку-

⁷⁰ Исто, стр. 19.

⁷¹ Никола Б. Поповић, *Евројске силе и великонационализми на Балканском полуострву почетком XX века*, у: *Први светски рат и балкански чвор*, Београд, 2014, стр. 46.

⁷² У питању је 1942. година.

⁷³ Према Радошу Љушићу, Шимунић је Илију Гарашанина дефинисао као „кодификатора великосрпске идеје“.

⁷⁴ Д. Т. Батаковић, Нав. дело, стр. 16.

мент. Титоистичка историографија перманентно је настојала да умањи значај српских политичара и државника у деветнаестом веку. Стога су Илија Гарашанин и његов план били незаобилазна тема, којој се приписује негативни садржај. У томе је предњачио Ваца Чубриловић. Оптерећени примесамa марксистичке идеолошке матрице су и радови о *Начерџанију* из пера Радослава Перовића и Љиљане Алексић⁷⁵.

Периодом владе уставобранитеља бавила се и совјетска историографија. Ту се пре свега издвајају радови В. Г. Карасева, В. Н. Виноградова, али и Н. А. Попова, који је од совјетских аутора најбоље познавао изворну грађу из доба уставобранитеља. Овим периодом српске прошлости бавила се и Ј. Гускова, апострофирајући у својим радовима економску компоненту развоја Србије у периоду 1842–1858. Логично, најцеловитији осврт на *Начерџаније* дала је српска историографија. Пре свега, у делима Драгослава Страњакковића, Душана Т. Батаковића, и посебно историчара Радоша Љушића.

О односу великих сила према решењу националног питања на Балкану важно запажање износи академик Милорад Екмечић: „И када су највише сарађивале, велике силе нису биле једнодушне у питањима решавања Источног питања и ослобођења хришћанских народа. Код сваког националног покрета постоје разлике ставова британске и руске дипломатије. То је време кад британском политиком доминира личност лорда Палмерстона, чији став у овим приликама почива на филозофији да Британија нема сталне пријатеље, него само сталне интересе. Сукоб проруске и пробританске струје у Грчкој је завршен поразом прве, иако је изгледало да већина народа иде за њом. Русија је Једренским миром 1829. предлагала аутономни статус за балканске народе. Британија и Француска су ипак успеле да победе са предлогом да Грчка добије независност, на челу са једном страном краљевском династијом. Проруски кандидат и председник државе Јоан Каподистрија је био убијен“⁷⁶. Промена на престолу 1842. године подразумевала је реакцију великих сила, у првом реду Османске империје и Русије, са којима се мала аграрна кнежевина налазила у

⁷⁵ Радош Љушић, *Нав. дело*, стр. 34.

⁷⁶ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Евро-Ћунти, Београд, 2010, стр. 218.

интензивним везама. Разуме се, у складу са властитим интересима свака од њих је посматрала долазак на власт уставобранитеља. „Најдугорочнија последица ‘српске кризе’ 1842. је повећан британски утицај на српске прилике. Званична влада је ишла путевима које је од 1832. отварао Дејвид Уркварт⁷⁷ и подржавала династију Обреновића и целу њихову политику тражења ослонаца на земље Западне Европе⁷⁸“.

Прва је била на потезу Порта с обзиром на чињеницу да је била официјелни сизирен Србије. Порта је признала револуционарни акт групе на челу с двојцем Т. Вучић Перишић – А. Петронијевић. У историографији постоји сагласност да су уставобранитељи били савезници са Портом. Вреди додати – невољни. Према Радошу Љушићу, туркофилство уставобранитеља није потицало из убеђења, него из потребе. „Политичка делатност Илије Гарашанина у време владавине уставобранитеља најбоља је потврда изреченом суду⁷⁹“. Но, Порта је морала ступити у интензивне дипломатске преговоре са Русијом, која је била изричито противник ступања на престо кнеза Александра Карађорђевића. Разлози кључне покровитељице балканских хришћана били су разноврсни, а један од главних био је савез уставобранитеља са пољском емиграцијом⁸⁰. Перманентним притиском на Порту, Русија ће издејствовати поступак поновног бирања кнеза, 1843. године, који, истини за вољу, неће донети ништа ново. Друга, важнија последица њене дипломатске акције јесте удаљавање револуционарног–конституционалног двојца⁸¹ из Србије на одређено време. Османлије, заштитници поменутог двојца, морали су пристати на руске услове.

Важно је чинити напомену о држању три значајна актера европске дипломатије тога доба – Аустрије, Француске и Велике Британије. Двојној Монархији је промена на престолу значила позив на опрез. У питању је била бојазан да се овај облик активности не прелије на њихову територију. С друге

⁷⁷ Британски публициста и дипломата, сарадник пољске емиграције и присталица британског утицаја у Србији.

⁷⁸ Милорад Екмечић, *Дујо крешање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, стр. 222.

⁷⁹ Р. Љушић, *Књија о Начершанију*, стр. 95.

⁸⁰ К. В. Никофоров, Нав. дело, стр. 55–60.

⁸¹ У питању су вође уставобранитељског режима: Тома Вучић–Перишић и Аврам Петронијевић.

стране, свако слабљење утицаја Русије на Балкану, па и у Србији, ишло је на руку хабзбуршкој круни. Посебно ако се има у виду дугорочни, традиционални сукоб интереса ове две хришћанске силе у Србији. Истовремено, Француска и Велика Британија ове догађаје посматрале су из својих, дугорочних интереса. Један од њихових главних интереса био је сузбијање улоге Русије у Србији, па су тежиле колективном начину решавања проблема на Балкану.

Спољнополитичку оријентацију конституционалиста Владимир Ћоровић објашњава на следећи начин: „У спољашњој политици уставобранитељи су се удаљавали од Русије. Налазили су да се она сувише меша у унутрашње послове и да стога треба њен утицај сузбијати. Тај став није дошао спонтано. Док је Русија држала њихову страну против кнеза Милоша, они су сами тражили то мишљење. Реакција је дошла кад је Русија стављала примедбе на извесне њихове поступке и кад су се могли надати да ће неке друге силе бити боље расположене према њима. Везе, које су уставобранитељске вође почеле у Цариграду с представницима пољске емиграције, подржаване од Француске, настављале су се и продубљивале у Србији. За време агитације за избор кнеза Александра Пољаци су се залагали свом енергијом. Преко њих уставобранитељи су дошли у везу с француском владом, која је тада, са Енглеском, била отворен противник руске политике⁸². Ипак, о односу Русије с једне, и Османлија с друге стране, према Србији, у време принудног изгнанства уставобранитељског двојца, најсликовитије говори једно писмо (датирано на 21. октобар 1843) Илије Гарашанина упућено Т. Вучићу–Перишићу и А. Петронијевићу: „Нити даље знам кога би требало за већег непријатеља вашег сматрати, тј. Турчина или Руса? Рус, да кажем, вас гони и он је зато непријатељ, но Турчин, који би вас од даљег гоненија заштитити могао, неће то да учини; дакле, и њега ја у оном истом степену за непријатеља сматрам, као првог, премда се овом другом више на будалаштину одбити мора, који ништа друго не чини но што му ко каже!“⁸³

Јасно је да су два питања од кључне важности у вези с *Начертанијем*. То су питање ауторства (аутентичности) и карактера овог програма (односи се на дилему, у смислу

⁸² Владимир Ћоровић, *Историја српског народа*, књ.4, стр. 39.

⁸³ Радош Љушић, *Књижа о Начертанију*, стр. 85.

питања: српски / великосрпски / јужнословенски програм?). На прву дилему историографија је одговорила готово у потпуности. Несумњиво је утврђено да је текст *Начертанија* настао као варијанта програма чији је аутор Фратишек Зах, изасланик Адама Чарторијског код српске владе. Према Константину В. Никифорову, јануара 1843. године вођа пољске емиграције шаље текст својих савета⁸⁴ уставобранитељској влади, где се разматра спољна политика Србије. У тим саветима се, између осталог, предлаже оријентација Србије на Француску и Енглеску у погледу спољне политике, као и препорука за припајање Јужних Словена Србији у будућности⁸⁵. Након договора А. Чарторијског са кнезом Александром Карађорђевићем, крајем 1843. установљено је стално представништво пољске емиграције у Србији, на челу с Франтишеком – Фрањом Захом. Интензивни политички разговори Илије Гарашанина, челника уставобранитеља у то доба⁸⁶ са Захом, резултирали су налогом за израду националне и државне доктрине за потребе Србије. Извештавајући Чарторијског по овом питању, Фрањо Зах јануара 1844. саопштава: „Моји чести разговори са г. Илијом о Славенима у Турској и Аустрији дали су ми прилику да му постепено изложим своје погледе о тим народима. Он ме управо ангажирао да му саставим план о начину дјеловања на Словене, јер схваћа да је већ вријеме да се тиме и формално, тако рекавши систематски, позабавимо. Радит ћу брижно и саопћит Вам пријевод свог плана. Допустите да Вам признам своју радост због министрова повјерења⁸⁷. Месец дана касније, фебруара 1844. Фрањо Зах пише: „Мој мемоар о славенској политици Србије, готово је довршен. Да би био завршен, да га свршим треба само да израдим поглавље о Хрватској и илиризму⁸⁸. Третирајући проблематику ауторства над списом Радош Љушић наводи: „Наглашавамо да је Гарашанин тражио од Заха да састави План, и то не само од њега, већ и од других лица. Министар је, очигледно, желео да има више мишљења о националном раду Србије, да их супротстави и из свих извуче

⁸⁴ У историографији је остао устаљен термин „Савети А. Чарторијског“.

⁸⁵ К. В. Никифоров, *Нав. дело*, стр. 93.

⁸⁶ У питању је период када су се, на захтјев Русије, вође конституционалиста нашле у прогону, ван граница Кнежевине.

⁸⁷ К. В. Никифоров, *Нав. дело*, стр. 93.

⁸⁸ Исто, стр. 94.

основе за будућу државну политику⁸⁹. Описујући дјелатност Заха, Љушић пише: „Кнежевина Србија постала је његова друга домовина, а он јој је био на услузи свим својим бићем. Зах је дошао с француским пасошем, али је конзул Француске сазнао за њега тек наредне године, што јасно сведочи о природи његове мисије.“⁹⁰

Из наведеног недвосмислено произлази који документ, у суштини, представља хеуристичку основу Гарашаниновог списка. Компаративном анализом Заховог и Грашаноновог плана јасно је да је „Гарашанин чинио исправке, често променом само једне речи, што не значи да су оне биле мале, већ суштинске и велике“⁹¹. У складу са тим, отворен је простор за широку лепезу историографских тумачења. За почетак, треба запазити да сам термин *Начертаније* такође није изворно ауторство Илије Гарашанина, већ се појавио знатно касније. Историографија до данас није разјаснила ко је творац овог наслова, иако он у изворном смислу има јасно одређење, у значењу: нацрт, програм, оквир, слица или слично. Ипак, најзначајније податке у вези аутентичности изворног Заховог, и прилагођеног Гарашаниновог текста овог програмског манифеста добијени су упоређивањем ова два документа, које је први извршио угледни истраживач Драгослав Страњаковић. Он је запазио да је један дио Заховог плана, седми дио, Илија Гарашанин изоставио. Овај фрагмент плана третирао је унутрашњу политику Кнежевине, па га је српски државник одбацио, пре свега због тога што је његова замисао била израда спољнополитичке концепције. Део Заховог плана који се односи на Чехе, али и пречанске Србе⁹² И. Гарашанин је скратио, док је поглавље о Хрватској, које се налазило у Заховом плану, Гарашанин изоставио у коначној верзији *Начертанија*⁹³. Када су у питању Словени Чешке, Моравије и Словачке, српски државник је изричит, па наглашава да они „не улазе у овај план“⁹⁴. Упоређујући Захов *План* и *Начертаније*, Радош

⁸⁹ Радош Љушић, *Књига о Начертанију*, стр. 88.

⁹⁰ Исто, стр. 81.

⁹¹ Исто, стр. 122.

⁹² Овим термином означавају се Срби у Хабзбуршкој монархији.

⁹³ Детаљније у препису *Начертанија* код: Радош Љушић, Нав. дело, стр. 122.

⁹⁴ Исто, стр. 202.

Љушић истиче да у делу где се предвиђа да ће Кнежевина Србија у будућности „приљубити све народе српске који је окружавају“⁹⁵, кованица „све народе српске“ припада Гарашанину, и не налази се код Заха. Радош Љушић, тумачећи наведену синтагму, прецизира да овај исказ подразумева Србе на простору Османског и Хабзбурског царства⁹⁶. Као први тумач овог списка, који се његовом анализом бавио и кроз монографску студију, Драгослав Страњаковић је видио у њему и јужнословенску димензију⁹⁷. Он је, наиме, тврдио да *Начертаније* представља српски национални и југословенски, односно балкански државни пројекат⁹⁸.

Питањем ауторства над текстом *Начертанија* бавио се и Милорад Екмечић, који посебно апострофира улогу британског дипломате Дејвида Уркварта на настајање текста *Начертанија*. Наиме, овај британски званичник, истина не од посебног утицаја, стајао је у тесним везама са вођама пољске емиграције. С друге стране, учинио је неколике посете Србији на своју иницијативу, почев од 1832, па 1833, и трећу 1837. године. Према М. Екмечићу, он је ступио одмах у разговоре са српским кнезом Милошем, чију је улогу у процесу ослобођења балканских хришћана добро разумео. Јасно је да је већ кнез Милош имао на уму стварање једне значајне државе на Балкану, недефинисаног карактера, али свакако са кључном улогом Кнежевине Србије. Ипак, британски дипломата⁹⁹ је након разговора са српским кнезом известио своју владу о приликама у Србији. Истовремено, кнез Милош се, упркос британској подршци Аустрији на Балкану, надао британском разумевању

⁹⁵ Исто, стр. 187.

⁹⁶ Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, СКЗ, стр. 134–135.

⁹⁷ Јужнословенску, а не југословенску, разлика је веома битна. Објашњавајући разлику, Љушић објашњава да југословенска опција уједињења подразумева: Србе, Хрвате и Словенце. С друге стране, јужнословенска заједница укључује српско–хрватско–бугарско уједињење.

⁹⁸ Каснији тумачи Страњаковићевог рада овај приступ објашњавали су тиме да је проф. Страњаковић живео у ери југословенства, што је утицало на његово тумачење *Начертанија*.

⁹⁹ Фридрих Енгелс је Д. Уркварта називао „фанатичним туркофилом“, док Милорад Екмечић за њега користи синтагму „овејани британски националиста“.

положаја Србије. Ипак, у време династичких промена, 1842. улога овог западног дипломате била је запажена. Дејвид Уркварт је перманентно настојао да учврсти британски утицај код балканских хришћана. Затварајући ауторски круг *Начертанија*, Радош Љушић објашњава: „Упознат лично са идејама и политиком кнеза Милоша, а држећи пред собом Захов ‘План’, српски политичар је прихватио већи део идеја записаних у њему, али и извршио неке промене од немалог значаја. Тиме се затвара круг учесника у изради Начертанија, од кнеза Милоша, Уркварта, Чарторијског и Заха до Гарашанина. Основне мисли су кнежеве, завршне Гарашанинове, док су Енглеz, Пољак и Чех били добри и корисни посредници“¹⁰⁰.

У предвечерје објаве *Начертанија* Илија Гарашанин има интензивну сарадњу са многим значајним именима, који су окупљени у заједнички интелектуални круг¹⁰¹. Без икакве сумње, припадници овог интелектуалног круга имали су значајног идејног утицаја на коначни текст *Начертанија* који је остао сачуван. Узимајући у обзир препоруке за остварење замисли из овог програма, јасно је да оне нису могле бити спровођене у дело без активне улоге поменутих теолога. Иначе, један од најугледнијих првака овог друштва, Матија Бан, када је позван од стране пољске емиграције да дође у Србију, била му је намењена служба професора француског језика деци кнеза Александра Карађорђевића. У једном писму из децембра 1844. Матија Бан износи суштину деловања панславистичког клуба: „Србију направити коловођом Јужних Словена. Јер је лоше, Срби из Србије највише ограничавају своје родољубље на кнежевину, а Срби из Мађарске на српство, и то у врло уским границама. За остале Јужне Словене, и уопште

¹⁰⁰ Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, СКЗ, стр. 134.

¹⁰¹ Историографија је ову групу интелектуалаца запамтила под називом „Тајни демократско-панславистички клуб у Београду“. Овај назив, попут „велике Србије“ ауторство је Аустроугарске. Чланство овог друштва чинили су сарадници И. Гарашанина, присталице јужнословенског уједињења на Балкану. Према М. Екмечићу, ово друштво 1845. године броји 24 члана. Најпознатија имена су: бивши католички калуђери Матија Бан и Матија Топаловић, фратар Тома Ковачевић и Павле Чавловић, из Хрватске, потом Стеван Херкаловић, Србин из Аустрије, Милош Поповић, као и Србин из Кнежевине, Милан Давидовић.

Словене, не интересују се много.¹⁰² Дакле, најважнија делатност панславистичког клуба текла је у правцу зближавања Срба и припадника илирског покрета у Хрватској. Друштво је издавало у Београду часопис Илирског покрета, под називом *Бранислав*, на латиничном писму. Само у периоду 1844–1845. светлост дана угледало је четрнаест бројева овог листа. Лист је из Београда пребациван и дељен на простор Војводине, где је требало да послужи сврси. Главни уредник овог гласила био је Паја Чавловић¹⁰³.

Прва верзија српског државног и националног програма нашла се код Дејвида Уркварта марта 1843. године. Ову верзију списа он објављује у свом часопису *Портфолио* 1. августа 1843. у Лондону. Управо из овог разлога академик Екмечић потенцира посебну улогу Уркварта. Следеће, 1844. формулисана је друга, разрађена верзија програмског текста чији је аутор Илија Гарашанин. Осим улоге британског дипломате академик М. Екмечић указује и на друге значајне аспекте настанка овог програма. Но, у српској историографији не постоји сагласје о томе да ли је спис био конспиративне природе. Супротан став у односу на тврдње академика Екмечића износи Радош Љушић, који наводи: „Гарашаниново Начертаније је тајни спис, који је остао непознат европским политичарима до осамдесетих година 19. века, а српском јавном мњењу до 1888, а садржај документа до почетка 20. столећа. Кад се зна да су с њим били упознати само српски владари и понеки политичар, јасно је да утицај Начертанија на развој државне мисли није био велик. Логика државничке опрезности налагала је тајанственост, што је, несумњиво било добро, али се у томе скривала његова основна слабост.“¹⁰⁴

Другим значајним аспектом везаним за *Начертаније*, питањем карактера овог плана, детаљно се бавио Радош Љушић. Упит у смислу: српски / великосрпски / југословенски програм? он покушава да одгонетне у свој монографији. Наиме, Љушић је саставио прецизан попис истраживача који су на један од ова три начина прилазили интерпретацији *Начертанија*

¹⁰² К. В. Никифоров, *Начертаније Илије Гарашанина и сивољашња йолићка Србије 1842–1853*, Београд, Службени гласник 2016, стр. 137.

¹⁰³ Исто, стр. 140.

¹⁰⁴ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, стр. 140.

нија. Као југословенски програм дефинисали су га: Ђурђе Јеленић, Фердо Шишић, Драгослав Страњаковић, Љиљана Алексић, Војислав Ј. Вучковић и Вацлав Жачек¹⁰⁵. О велико-српском карактеру програма већ је раније дата напомена, док *Начертаније* као једноставно српски национални програм виде следећи истраживачи: Радослав Перовић, Јован Милићевић, Душан Батаковић, и наравно, Радош Љушић¹⁰⁶. О карактеру овог плана експлицитно се нису одеђивали: Владимир Ћоровић, Васиљ Поповић и Милорад Екмечић¹⁰⁷.

На самом почетку реализације идеја обухваћених *Начертанијем*, Илија Гарашанин даће у једном писму из новембра 1845. најбољу анализу домета српске државне и националне политике: „Нема вам код нас никакве положене системе, по којој се ми у државним дјелима управљамо, но само тучемо овамо онамо, као путо о лотру, ни сами ништа не знајући куд и камо тежимо, и ово су узроци који много наша дјела отешчавају и још већма отешчавати оћеду, ако ми што скорије не увидимо на каквој се точки налазимо.“¹⁰⁸ Ипак, *Начертаније* само за владе конституционалиста није остало мртво слово на папиру. Влада Кнежевине је приступила низу конкретних мера на плану реализације циљева назначених овим програмом. Сагласно томе, најпре је успостављена тесна сарадња са католичким фрањевцима на просторима Босне и Херцеговине. Већ од 1842. један од њих, Тома Ковачевић радио је при министарству иностраних дела Кнежевине. Он револуционарне, 1848. године саставља извештај српској влади о стању у Босни и Херцеговини. Напомиње да је народ у стању приправности и да устанак против Османлија може да букне сваког часа.

О размерама делатности српске владе у Босни сведочи и податак који налазимо код Константина Никифорова. Он наглашава да је Илија Гарашанин на простору Босне имао разгранату мрежу од чак 17 сарадника. Године 1845. у Београд се досељавају двојица фрањеваца, Филип Пашалић и Стефан Марјановић¹⁰⁹. Следећи слово *Начертанија*, српска

¹⁰⁵ Исти, *Књига о Начертанију*, стр. 115.

¹⁰⁶ Исто

¹⁰⁷ Исто, стр. 116.

¹⁰⁸ Исти, *Књига о Начертанију*, стр. 90.

¹⁰⁹ К. В. Никифоров, Нав. дело, стр. 127.

влада развијала је своју активност и у Црној Гори. Ова мала српска књажевина била је од посебног, суштинског значаја, због плана о изласку будуће српске државе на море. Наравно, И. Гарашанин је био уверен да је излазак на море преко Улциња *condicio sine qua non* постојања будуће српске државе. Иначе, „у Европи деветнаестог века само две независне државе нису излазиле на обалу отвореног мора: Швајцарска и Србија. И док је Швајцарска до стварања уједињене Италије и Немачке била окружена сличним малим државама, због чега је успела да остане стабилна и богата, са Србијом није био такав случај. У 19. веку у саставу аутономне Кнежевине Србије живела је четвртина српског народа, док је и после ослобођења четири јужна округа 1878. и присаједињења Косова и Метохије и Македоније 1912, у суседним државама још увек живео сваки други Србин“¹¹⁰.

Сагласно овоме, на Цетиње је упућен изасланик српске владе, Стеван Херкаловић, Србин из Хрватске¹¹¹. Његов задатак био је да придобије митрополита Петра II Петровића Његоша за заједничку акцију у погледу реализације *Начертанија*. У ту сврху Херкаловић је уручио помоћ званичног Београда Црној Гори у износу од 1000 дуката¹¹². Принципијелно, представници четврте црногорске династије били су присталице формирања заједничког српског, и шире, јужнословенског државног ентитета. Једина разлика између званичног Цетиња и осталих актера овога процеса садржана је у односу према Русији. Представници црногорске владарске куће, али и читаво становништво Црне Горе, били су апсолутни русофили. Осим овога, треба запазити да је митрополит Петар II Петровић – Његош водио интензивну преписку са Илијом Гарашанином четрдесетих година 19. века. Из садржаја тих писама несумњиво се може закључити о безрезервној подршци званичног Цетиња делатности Илије Гарашанина на пољу ослобођења и уједињења свих Срба. За владе Његошеве црногорска омладина почела је да одлази на школовање у Београд, што раније није био случај¹¹³. Једнако важна као и Црна Гора, и

¹¹⁰ Чедомир Антић, *Српска историја*, стр. 147.

¹¹¹ Он је био члан Тајног панславистичког клуба.

¹¹² Исто, стр. 130.

¹¹³ Владимир Ђоровић, *Историја српског народа*, књ. IV, стр.

сјеверна Албанија¹¹⁴ је била предмет интересовања Илије Гарашанина и спољне политике Србије. Попут Црне Горе, и ова област нудила је излазак на море, толико неопходан за економски живот државе. Константин Никифоров примећује да је само у овом случају, због изласка на море, Илија Гарашанин напустио српски етнички принцип, којег се веома доследно држао кроз текст *Начертанија*¹¹⁵. Зато се приступило сарадњи са Албанцима, доминантно припадницима значајног племена Мирдита на тлу северне Албаније. Повереници српске владе у овим областима били су, као у Босни, католички свештеници. Међу њима се издвајао Карло Гашпар Красник. Он је водио активност у правцу реализације спољне политике Србије. Према Константину Никифорову, Карло Красник водио је преписку са Илијом Гарашанином на латинском језику.

Област од посебне важности, којој је посвећен највећи простор у *Начертанију* била је Бугарска. Узимајући у обзир њен третман код Гарашанина, у радовима историчара се његов спис тумачи као јужнословенски. Делатност на спровођењу Гарашанинових замисли на тлу Бугарске одвијала се у изузетно сложеним условима. Пре свега, тежњи Бугара ка својој националној цркви, што их је доводило у сукоб са Цариградском патријаршијом. Кнежевина Србија се, због својих активности, налазила као један од актера овог спора. Ипак, у складу са устаљеном праксом, и у Бугарској (Трново) је установљено стално представништво пољске емиграције, на челу са Станиславом Дроздовским. Међутим, интензивно је поступано по духу и слову *Начертанија* на плану културног и просветног јединства Срба и Бугара. Први Бугарин који је дошао на школовање у Србију био је ђакон Хрисант Јованович. За њим у Србију долазе: архимандрит Максим Рајкович, монах Аверкије Петрович, као и Ђорђе Поп–Стефанович¹¹⁶. Веома интензивне активности спровођене су на плану штампања књига бугарским језиком на тлу Кнежевине Србије. У Србију су за

¹¹⁴ Према Р. Љушићу, Северна Албанија код Гарашанина означава простор Старе Србије. Синтагмом „Стара Србија“ обухваћене су области: Рашке, Косова и Метохије, и скопско-тетовска област.

¹¹⁵ К. В. Никифоров, *Нав. дело*, стр. 99.

¹¹⁶ Исто, стр. 133.

владe уставобранитеља долазили Бугари због издавачке делатности. Иначе, ово је изазивало револт код Цариградске патријаршије која је протестовала према званичном Београду. Упркос томе, просветна и културна сарадња Срба и Бугара добијала је на замаху. Сви бугарски ученици добијали су стипендије српске владе за школовање. По завршетку школовања они би се враћали у Бугарску и радили у корист спољнополитичких циљева званичног Београда¹¹⁷.

Државнички домети Илије Гарашанина илустровани су и кроз његов следећи исказ: „Држава је природно – нуждно условије историчног бића народа; ван државе човек нема живота нити историје: због тога свако човеческо дејствовање почиње тек с државом.“¹¹⁸ Вођен овом идејом током своје каријере, српски државник је непрестано радио на њеном остварењу. Током револуционарне 1848. Гарашанин са својим сарадницима наставља ову активност. На истој идејној подлози на којој почива *Начертаније*, четири године касније настао је нови пројекат. Официјелна научна историографија именује га као пројекат о Српским сједињеним државама, или Српском вицецарству. Пројекат је настао из пера Константина Николајевића, српског капућехаје у Цариграду, особе веома блиске Илији Гарашанину. Круг око Гарашанина, укључујући К. Николајевића и Јована Мариновића¹¹⁹ веровао је да Србија треба да искористи револуционарни талас који запљускује Европу и да створи своју уједињену државу. Из преписке између Николајевића и Гарашанина закључује се о безрезервној подршци коју српски државник пружа пројекту оснивања Српских сједињених држава, где Гарашанин наводи: „Ваш пројекат био би једино спасење, а све друго биће само један крпеж и никакве ползе.“¹²⁰ У суштини, овај пројекат је предвиђао „преуређење Турске у дуалистичку државу са монархијским уређењем. Османско царство било би састављено из две државе: из 'Азијске Турске' и 'Српских сједињених држава'. Свака држава имала би свог владара, независне органе власти, самосталну унутрашњу управу и сопствену терито-

¹¹⁷ Исто, стр. 135.

¹¹⁸ Р. Љушић, *Књија о Начертанију*, стр. 135.

¹¹⁹ Јован Мариновић у овом периоду био је незванични српски агент у Паризу.

¹²⁰ Р. Љушић, *Књија о Начертанију*, стр. 128.

рију. Српске сједињене државе не би уживале потпуну слободу само у погледу спољне политике¹²¹. Званични Београд овај предлог представио је Порти, но она за њега није показала разумевање ни подршку. Једина велика сила која је подржала установљење Српског вицекраљевства била је Француска. О томе сведочи сам Гарашанин, који у једном писму датираном на 3. септембар 1848. саопштава: „Французи видим да се слажу са оним што сам мутио.“¹²²

Осим пројекта Српског вицекраљевства, Николајевић је израдио и план који се тицао и Срба у оквирима Аустроугарске монархије. У питању је оснивање „Јужнославије“. О томе сведочи једно писмо Константина Николајевића, где он истиче да словенска будућност подразумева растројство Хабзбуршке монархије. Све немачке провинције требало би ујединити у Германску конфедерацију, а чешке, моравске и пољске Словене у другу конфедерацију. Јужни Словени са Мађарима и Власима, образовали би „један федеративно-државни сојуз, па сојузећи се Европејској Турској за образовати једно целокупно и чисто Југословенско царство“¹²³. Дакле, стварање „Јужнославије“ Николајевић је предвиђао као нови, други корак након уједињења Срба у европском делу Османског царства. Српски капућехаја у Цариграду када је ове планове правио имао је на уму да Српске сједињене државе помогну у процесу разградње Аустроугарске, на чијем би тлу настало Јужнословенско царство. Суштина Николајевиће замисли била је у обједињавању српске државе у европској Турској, са јужнословенском државом на развалинама Аустроугарске монархије. Династичко питање нове, велике словенске државе он је видео тројако. У обзир би долазиле: хабзбуршка, османска и домаћа династија. Наравно, домаћа или „земљородна“ круна имала би предност. Увиђајући сличности између Југословенског царства по замисли Николајевића, и Краљевине СХС настале 1918, представници релевантне научне историографије уочили су: „Врло је карактеристично, а могло би се рећи визионарско, Николајевићево планирање будуће државе Јужних Словена. Николајевићево Југословенско царство и Краљевина СХС из 1918. скоро су у свему налик једно на друго. Обе

¹²¹ Исти, *Српска државност 19. века*, стр. 143–144.

¹²² Исто, стр. 132.

¹²³ Исти, *Књига о Начертанију*, стр. 132.

државе, прва у плану, а друга у стварности, почивају на темељима Аустријског и Турског царства, простиру се на скоро истој територији и монархистичког су уређења.¹²⁴ Ипак, пројекат Српског вицекраљевства није се налазио у оквирима реалног. „За остварење тако значајног плана, који је крњио суверенитет јединствене турске државе, била је потребна значајнија подршка од оне која се очекивала од пољске емиграције и Француске. Гарашанин и Николајевић не само да нису очекивали помоћ од Русије, већ су настојали да у потпуности сузбију њен утицај у Турском царству, и одрцали се руског покровитељства.“¹²⁵

Конечно, оцена *Начертанија* из пера Радоша Љушића своди се на следеће: „Анализа документа јасно показује да је Илија Гарашанин правио нацрт о будућој српској држави. Та држава би обухватала Кнежевину Србију, Босну, Херцеговину, Црну Гору и Северну Албанију (Стару Србију).“¹²⁶ Ширећи оквир објашњења, Љушић наводи: „У погледу оснивања нове српске државе на југу налази се бит Начертанија Илије Гарашанина. У питању је само државна територија Турског царства, пошто је Гарашанин предвиђао његову пропаст. Била би то држава састављена само од Срба из Турске.“¹²⁷ Изузетно је важна напомена о начину стварања будуће српске државе. Гарашанин је у том погледу био конзервативац, присталица начела легитимизма, са кључним позивањем на историјско право. Све ово значило је одбацивање револуционарног пута ка стварању државе. Разлоге оваквог држања творца Начертанија садржани су у: туркофилској политици конституционалиста, везама са конзервативном пољском емиграцијом, и наравно, у традицији српског средњовјековног царства¹²⁸. С овим у вези, пажње је вредан и следећи закључак: „Гарашаниново Начертаније није конзервативан акт, иако у њему провејавају неке конзервативне идеје (легитимизам, историјско право). Оно није ни револуционарно. Гарашаниново Начертаније је напредан програм српске спољне политике, чији је основни циљ стварање српске државе, а потом и јужно-

¹²⁴ Исто, стр. 133.

¹²⁵ Исти, *Српска државност 19. века*, стр. 144.

¹²⁶ Исто, стр. 120.

¹²⁷ Исто, стр. 118.

¹²⁸ Исто, стр. 119.

словенске“.¹²⁹ Анализирајући Гарашанинове ујединитељске идеје српски историчар је прецизан: „Са сигурношћу се може тврдити да је планирао оснивање нове српске државе, али је истовремено остављао и могућност њеног преображаја у јужнословенску државу (српско- хрватско-бугарску). У првом случају је јасан и одређен, у другом непрецизан и магловит. За прву државу се мора изборити српски народ уколико жели опстати, а за другу – ако се зато укажу прилике. У сваком случају, Гарашаниново Начертаније је програм српске националне и државне политике, јер је првенствено реч о уједињењу српског народа у Турској. Кад се оно изврши, приступило би се уједињењу са Србима из Аустрије, Хрватима и Бугарима. Ако би дошло до оснивања јужнословенске државе, и оно би се остварило средствима и циљевима српске спољне политике.“¹³⁰

Решавајући енигму око (велико)српског карактера *Начертанија*, Радош Љушић резонује: „Може се поставити питање: да ли је било могуће извршити уједињење Срба а да у тој држави не буде представника другог народа, па макар и у мањини? Зашто би таква држава била великосрпска, поготову ако се има на уму чињеница да добар део српског народа, онај који је живео на тлу Хабзбуршке монархије, не би улазио у њен састав? Држава коју би стварно могли назвати Великом Србијом (а државну политику Кнежевине великосрпском) морала би обухватати сав српски народ, и са подручја Турске и Аустрије, као и друге народе који би живели измешани са Србима. Тада би се судариле српска и хрватска државна идеја, па би се могло пребацивати српској политици за великосрпство. Србија у којој би се нашао сав српски народ у Турској није Велика Србија. Стога, заступамо становиште да је Гарашанинов програм српски, а не великосрпски.“¹³¹

Сводећи анализу *Начертанија*, Љушић је јасан: „Закључак би био да Гарашанинов план није остварен. Историјске околности упућивале су српски народ на уједињење у другом правцу, као и јужнословенске (југословенске) народе другим путем од оног предвиђеног у Начертанију. То што тај план није остварен не умањује његову идејну вредност. Гара-

¹²⁹ Исто, стр. 125.

¹³⁰ Исто, стр. 121.

¹³¹ Исто, стр. 122.

шанин је ударио темељ српској државној мисли, која је од тада имала непрестано пред собом идеју уједињења српског народа, а као могућност и јужнословенског. Значај Начертанија требало би ценити и по томе.¹³²

Литература:

1. Антић, Чедомир, *Српска историја*, Вукотић медиа, Београд, 2013.
2. Батаковић, Душан Т., *О Начертанију Илије Гарашанина: значења, тумачења, злоупотреба*, у: Константин В. Никифоров, *Начертаније Илије Гарашанина и спољашња политика Србије 1842–53*, Београд, Службени гласник, 2016.
3. Владимирович Никифоров, Константин, *Начертаније Илије Гарашанина и спољашња политика Србије 1842–53*, Београд, Службени гласник, 2016.
4. Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Евро-Ћунти, Београд, 2010.
5. Љушић, Радош, *Књига о Начертанију: национални и државни програми Кнежевине Србије (1844)*, Белетра, Београд, 2004.
6. Исти, *Српска државност 19. века*, Српска књижевна задруга, Београд, 2008.
7. Поповић, Никола Б., *Европске силе и великонационализми на Балканском полуострву почетком 20. века*, у: *Први светски рат и балкански чвор*, Институт за савремену историју – Београд, Фонд "Руски свет" – Москва, Факултет безбедности – Београд, Филозофски факултет – Бања Лука, 2014, стр. 46.
8. Терзић, Славенко, *Русија и српско питање 1804–1815*, Православна реч, Нови Сад, 2012.
9. Ћоровић, Владимир, *Историја српског народа*, књ. IV, Октоих–Светигора, Подгорица–Цетиње, 2009.

¹³² Исто, стр. 124.